

בס"ד
ערוך ומתוקן אור לט"ו בשבט תשפ"א

חילופי מנהגים בקהילות עתיקות באשכנז במקביל לחילופי נוסחאות בספר המרדכי

בספר המרדכי מסכת שבת פרק במה מדליקין (רמז רסח) מבואר סדר הנהגתו של מהר"ם מרוטנבורג בהדלקת נר חנוכה, וכך הוא ב"מרדכי השלם":

וכשהיה מדליק הנרות היה מתחיל לצד שמאל ופונה לצד⁶⁰
ימין, דאמרינן (יומא פו, ב) כל פינות שאתה פונה לא יהא אלא
דרך ימין⁶¹.

וכתוב שם בסמוך קודם לכן (רמז רסז) במדור "שינויי נוסחאות" לספר "מרדכי השלם":

57. מכאן עד סוף
רמז רסט ליתא בכ"י אושטרייך.

גלוי וידוע לכל מעיין בספר "מרדכי השלם", ש"מרדכי של אושטרייך" הכוונה - ספר המרדכי המקורי של רבינו מרדכי בר הלל, שנמצא בעיקר בשני כתבי יד שלמים אלו: כתב יד בודפשט (ב), וכתב יד וטיקן (ט). אלו שני כתבי היד השלמים החשובים ביותר. ולעומתו קיים נוסח ספר המרדכי 'הרגיל' שבדפוסים, שנדפס לראשונה בקושטא רס"ט עד עוז והדר, שהוא "מרדכי של ריינוס", והוא כולל הוספות חיצוניות מלוקטות מספרי התוספות והראשונים על ידי חכמי הדור הסמוך לאחר הריגת המרדכי בשנת נ"ה, והוספות אלו מעורבות יחד עם הדברים המקוריים מרבינו מרדכי בן הלל בגוף נוסח הספר, עד שברוב המקומות אין הקורא יודע להבחין מה נכתב על ידי רבי מרדכי בן הלל תלמיד מהר"ם, ומה נכתב על ידי חכם אחר, מאוחר לרבי מרדכי במאה שנה או מוקדם לו במאה שנה. אלא אם כן יעיין בספר "מרדכי השלם" ויראה החילופי נוסחאות ויבין וידע היטב.

על תופעה מרתקת הזו, של הוספות חיצוניות בתוך המרדכי שבדפוסים שהוא נוסח ריינוס, עמדו במהדורת "מרדכי השלם" במקומות רבים לאורך הספר. היו ששיערו לפי חישובים שונים, שמספר הפיסקאות החדשות, הקיימות בנוסח ספר מרדכי שבדפוסים, שלא היו כתובות בספר המרדכי המקורי של ר' מרדכי בן הלל, הוא קרוב ל-500 פסקאות חדשות הכוללות חידושי דינים להלכה הפזורים לאורך מסכתות הספר! כלומר שמספר פסקאות אלו נדפסו גם כן על שם "המרדכי", ומיוחסות משום כך בפוסקים בטעות בשם "המרדכי", אך באמת אינן שלו ולא היו כתובות בספרו של תלמיד מהר"ם, אלא מלוקטות משאר ספרי הראשונים שבידינו או שאינן בידינו. ומובן מאליהן שבכך מתורצות מאלוהן סתירות רבות - מדומות - הקיימות בספר המרדכי. על כל פנים גם כאן מסתבר כנראה שמקורו של המרדכי ריינוס שבת שם, בתוך סדר מנהג הדלקת חנוכה שכתב אחד מתלמידי מהר"ם, ונמצא בכת"י פריס מס' 2288 בכותרת "סדר רבנא מאיר זצ"ל", ונדפס במוריה בשם "פסקי מהר"ם מרוטנבורג על הלכות חנוכה" (שנה כ"ה, גליון יא-יב, כסלו תשד"מ, עמ' ג-ד אות ד).

ושם ב"הערות למרדכי השלם" למסכת שבת שם, צוין למראי מקומות אלו:

מב. בביאור דעת מהר"ם, עי' מהרי"ק (סי' קפג ופסקים סי' רפה),
תרוה"ד (סי' קו), שו"ת מהר"י מברונא (סי' לט), שו"ת מהרי"ל (סי' מ)
ושו"ע (תרעו, ה). ועי' לבוש (תרנא, יא; תרעו, ה) שהולק על דברי
מהר"ם. מב.

ובספר תרומת הדשן שם (סי' קו) כתב וזה לשונו:

שאלה: המדליק מליל ראשון דחנוכה ואילך, באיזה צד מתחיל להדליק בנר שהוא כנגד צד ימינו או בנר שהוא כנגד צד שמאלו?

תשובה: יראה בדבר זה יש חילוק. בני רינו"ס ואגפיה מתחילין להדליק בנר שהוא כנגד צד שמאל, וגם נמצא כתוב בשם מהר"ם שהיה מדליק בנר שמאל ופונה דרך ימין, משום כל פינות שאתה פונה איננו אלא דרך ימין. ובני אושטריי"ך ואגפיהן מתחילין לצד ימין, ומדליקין כדרך שאנו בני ברית כותבין, דאפשר חשיב לה כה"ג פונה דרך ימין... - עיין שם

נמצא, שמנהג בני ריינוס ואגפיה, המתועד בפועל כמנהג חי בספר תרומת הדשן, זהה למנהג מהר"ם הכתוב גם כן בספר "מרדכי של ריינוס" (שכאמור הוא נוסח המרדכי שבדפוס וכתבי יד נוספים, וכן הוא בספר 'מרדכי קטן' כ"י שנתחבר בשנת קל"ז).

ואילו מנהג בני אושטרייך ואגפיה, המתועד בפועל כמנהג חי בספר תרומת הדשן, זהה לנוסח ספר "מרדכי של אושטרייך", בו לא נמסרה הלכה זו בשם מהר"ם.

נמצאנו למדים, שחילוף המנהגים בעניין זה בין מנהג אושטרייך למנהג ריינוס, בזמנו של בעל תרומת הדשן, הרי הוא מקביל בדיוק לחילוף הנוסחאות הקיים בספרי המרדכי שלפנינו, בין נוסח ספר "מרדכי של אושטרייך" לעומת נוסח ספר "מרדכי של ריינוס". כל ארץ נהגה כפי ספר המרדכי שלה, ובדיוק כפי המתועד בספר "מרדכי השלם".

האם זו הלכה בודדת? או שיש עוד כדוגמתה?

בזכות העבודה הגדולה שנעשתה בספר "מרדכי השלם", נמצא בסייעתא דשמיא מקרה נוסף זהה לגמרי, בספר המרדכי בתחילת סדר נשים בריש מסכת יבמות (רמז ב):

[דף ג. א.] מניינא¹⁵ למעוטי דרב כו', א"כ מספקא לן אי רינו ב הלכה כרב בצרת סוטה או לא. והוראה גדולה תלויה בדבר זה. כגון שמעון שנשתמדה¹⁶ אשתו ונשא אשה אחרת ומת בלא בנים ונפלה קטיה אחיו, והיא לא צרת אשתו¹⁷, לרב ולקטן יא. או פטורה היא מהליצה ומיכוס ומותרת לשוק, ולמטני צריכה או חליצה או ייבום. וטוב הדבר שתחלוץ ולא תתייבם¹⁸.

וכתוב במדור "שינויי נוסחאות" לספר מרדכי השלם:

15. קטע זה נמלא בכ"י ג פ (ריינוס) ו ב וגלגליו כ"י ט, ולא בכ"י ב ט (אושטרייך). ואולי השמיטוהו משום שלא היה נוגע במקומם, כמבואר בתרומת הדשן (ס' רינו, ומ"ב ס' רנו) שבריינוס נהגו לישא אחרת כשנשתמדה אשתו בלי לגרשה, אבל באושטרייך נהגו לגרשה.

נמצא שבנוסח המקורי של רבינו מרדכי בר הילל, ספר "מרדכי של אושטרייך", לא היתה פיסקה זו, והיא נוספה מאוחר יותר בספר "מרדכי של ריינוס". (וכן היא נמצאת בספר "מרדכי קטן" שהוא כאמור קיצורו של מרדכי של ריינוס).

ועוד כתוב במדור "הערות למרדכי השלם":

שפגע בערוה, שניסת צרתה לשוק בלא חליצה. מציאתי. ג. כתוב בהגהות הרמ"א: לא מציאתי זה הדבר במרדכי אחר ולכן עשיתי בו סימן ויש נפקותא בדין. ובהלכות פסק כרב וגם הספר התחיל בפסק ההוא שכתב צרת סוטה אסורה פסק האלפס וכו' ולזה בנשתמדה אשתו תהא צרתה פטורה בלא חליצה וצ"ע. ולכל הדיעות אפילו לדין דאית לן תקנות ר"ג ז"ל יש לחקור אם היה לאחיו המת אשה אחרת שהיא ערוה לאחיו הדין ונשתמדה ואם היתה בחייה בשעת מיתת המת היתה אשת המת מותרת לשוק בלא חליצה. הועתק מכתבי יד מהר"ר יוזפא סג"ל

וזו לשון תרומת הדשן ח"ב סי' רנו:

הבעל שיש לו אשה מומרת וירצה לישא אחרת, באושטרייך¹⁹ ובכל אגפיה נוהגים להצריכה לגרשה כשירצה לישא, ומזכה לה גט ע"י אחר דזכות הוא לה. דבדאי מזנה היא בין הנכרים, ומוטב לה תזנה פנוייה ולא תזנה אשת איש. ואיש אחר נעשה לה שליח לקבלה. אבל ברינו"ס לא קפדי ונושאים אשה אחרת בלי גירושין, דס"ל דאחרי לא תיקן הגאון, נאם הקטן והצעיר שבישראל.

והרי הוא כאמור לעיל בדיוק ממש. המנהג המתועד כמנהג חי בספר תרומת הדשן בתור מנהגם של בני ריינוס ואגפיה לישא אשה אחרת בלי גירושין, הרי הוא זהה בדיוק להוראה האמורה בספר "מרדכי של ריינוס" יבמות רמז ב.

ולעומתו המנהג המתועד כמנהג חי בספר תרומת הדשן בתור מנהגם של בני אושטרייך ואגפיה שלא מתירים לישא אשה אחרת אלא אם כן מזכים לה גט על ידי אחר, מתאים גם כן לשתיקה שבספר "מרדכי של אושטרייך" בריש יבמות שבו לא נמצאת הפסקה הזו הבלתי מקורית ושנוספה מאוחר יותר ב"מרדכי של ריינוס".

מקודם ראינו את ההקבלה בין חילוף הנוסחאות בספר המרדכי, לבין חילוף המנהגים החי המתועד בפועל, בהלכה מהלכות חנוכה במרדכי במסכת שבת. כעת מצאנו זאת בהלכות אבן העזר במרדכי מסכת יבמות. מינה ומינה תסתייע מילתא יותר ויותר, העובדה המפורסמת והידועה לכל: ספר המרדכי - ספר ההלכה המרכזי של יהדות אשכנז בעבר. ארץ ארץ כפי ספר המרדכי שלה. וכעת בארץ הקודש עידן קורונה ירושלים תשפ"א, זכינו לספר המרדכי הגדול שכולל בקרבו את כל ספרי המרדכי העתיקים כולם, ספר **מרדכי השלם...**